

1920-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ELMİ ÜSLUB

F.Q.KƏRİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi üslub, ümumiyyətlə, bütün tarixi boyu ədəbi-bədii, yaxud publisistik üslubla müqayisədə daha az demokratik olmuşdur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin dili əsasən ərəbcə, yaxud farsca idi ki, bu da yeni dövrə öz təsirini göstərir, Azərbaycan türkcəsində yazılan elmi əsərlərin terminologiyasını müəyyən edirdi. İkinci tərəfdən, elmi təfəkkürün özü, prinsip etibarilə kütləvi olmadığından, onun dili, xüsusilə leksikonu da kütləvi deyil. Nəhayət, anadilli təhsilin yenidən başladığı 20-ci illərdə terminoloji hərc-mərcliyin mövcudluğu ümumən, milli terminologiyanın formalaşmaması da, elmi üslubun leksikonunu həтта eyni sahə üzrə mütəxəssislər üçün də anlaşılmaz, yaxud mübahisəli edirdi.

Elmi üslubun leksikası barədə aydın təsəvvür yaratmaq üçün, terminologiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən görkəmli dilçi alim, professor B.Çobanzadənin «Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl» kitabından (1924) «Gümlə» bəhsinin lüğətini təqdim edirik (buraya ancaq terminlər daxil olunmuş, ümumişlək sözlər nəzərə alınmamışdır):

cümlə	söz
hökm	ruhi
	sərfi
lisani (ifadə)	təyin (olunmaq)
fikir	şəkil
ifadə (olunmaq)	mövqə
	isim
əlamət	müçərrəd
səs	nominativ
ahəng	tam (cümlə)
hüdüd	naqis (cümlə)
əcza	əza
üzv	təsəvvür
mübtəda	basirəvi
xəbər	samiəvi
cüz	cümleyi-mütəmməmə
təsəlsül əfkar	ahəng (intonation)
zəhn	nəhvi təhlil
qism	müzaf
zəhni (cümlə)	məful
lisan	əhli (cümlə)
müstəməl (olan)	şəkli (rabitə)
misal	dil

tərəssüm (etmək)	məsəvi
təşəkkül (etmək)	müadil
tərkib	rabitə
mürəkkəb	müstəqil (söz)
müxtəlit	fel
ikinci dərəcə (cüz)	qeyri-zərfi (cümlə)
əsas (cüz)	zaman
müxatib	hal-hazır (zaman)
kəlmə	ikinci dərəcədə (cümlə)
məntiqi vurğu	baş cümlə
(логическое ударение)	cümleyi-tamə (1 – 64 -68)

Hesablama göstərir ki, dilçiliyə aid bu terminlərin yalnız üçü (səs, söz, dil) bütünlüklə, üçü isə (**ikinci dərəcə**, **ikinci dərəcədə**, **baş cümlə**) qismən türk mənşəlidir. Bu isə o deməkdir ki, nəzərdən keçirilən kontekstdə terminologiyanın 95%-dən çoxu alınmadır. Lakin **cümlə**, **hökm**, **ifadə**, **əlamət**, **ahəng**, **üzv**, **mübtəda**, **xəbər**, **isim**, **fel** və s. kimi terminlərin bugün belə norma olduğunu nəzərə alsaq, mətdəki terminologiyanın yalnız 37%-i arxaiqləşmişdir.

Dövrün leksik norması üçün xarakterik olan bir cəhət - variantlılıq terminologiyada da özünü göstərir; məsələn: **basirəvi**, yaxud **samiəvi** (təsəvvür), **müçərrəd-nominativus**, **rabitə-münasibət**, **baş cümlə- cümleyi tamə**, **dil-lisan**, **ahəng-intonation** və s.

Müxtəlif dilləri və ümumi dilçiliyi dərinədən bilən prof. B.Çobanzadənin milli terminologiyanı rus-Avropa terminləri ilə müqayisədə dəqiqləşdirmək cəhdi də maraqlıdır; məsələn:

ruhiyyəçilik	– animizm
heyvanata pərəstiş	– totemizm
(səslərin) üzviyyəti	– fiziologiyası
(səslərin) mənəviyyəti,	
yaxud ruhiyyəti	– psixologiyası
yumşaq damağ	– myaqkoe nyebo
ağız boşluğu	– polost rta
kiçik dil	– malenkiy yazıçok
səs telləri	– qolosovoe svyazki
səs qapalı	– qolosovaya şel
qönnəçilik	– nasalisation
səmitələr	– soqlasen
keçid səsləri	– silniye yaxud sızqıran
islayan	– spirants
partlayıcı	– explosive – vzrıvniye
maneəli səsə	– smıçniy zvuk
siftə sait	– diftonq
ahəng	– əsvat – vokalharmonik
səs çıxıntıları	– zvukoviye verşini
dil qayması	– oqovorka
lisani bir səs	– zvuk reçi
ana lisan	– prayazık
iqtibas	– zaimstvovaniye

B.Çobanzadə «Mədxəl» əsərində göstərir ki, «...**jurnal** – **məcmuə**,

parlamento – məclis, ministr – nazir, universite – darəlfünun, doktor – təbib, professor – müdərri... və s. kimi məfhumlar əski sözlərlə təs-miyə olunmuşdur. Lakin bu kəlmələrin həmən cümləsi ərəbcə olması bütün islahi-lisan, təsfiyəyi-lisan, dili türkcələşdirmək gurultularına rəğmən ərəbi, farsı sözləri son zamanlarda azalmamış, biləks çoxalmışdır» (1, 113). Lakin müəllif Azərbaycan türkcəsində son illər uçğac (təy-yarə), türkçü, millətçi, inqilabçı, əks-inqilabçı, məkinaçı, alış-veriş (ti-carət), atıb- dutmaq (hiddətlənmək) və s. sözlərin yarandığını da qeyd edir (1, 114).

Ə.Əliyevin 1924-cü ildə Moskvada «Mərkəzi Şərq nəşriyyatı»nın Azərbaycan bölməsi tərəfindən çap olunmuş «Ömər Xəyyam və rübaiyyatı» kitabı ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının 20-ci illərdəki vəziyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Kitabın «Müqəddimə»si belə başlanılır:

«Zaman və məkanın ən gözidə mütəfəkkirlərindən olan, şöhrəti Amerika, Avropa, bəlxassə Qərbi Avropa miqyasında namı buraxan Ömər Xəyyamı vətəndaşlarımıza tanımaq fürsəti ancaq bu gün bizə düşdü.

Məzkur məmləkətlərdə ... təhsil görmüş pək nadir kimsə bulunar ki, onun fəlsəfəsinə, dərin maddiyyatçı əfkarına və rübaiyyatına mütaliə olmamış olsun. Gərək Amerikada, gərək İngiltərədə nümunə klublar güşad edilmiş, əncümənlər təşkil olunmuş, məzzin rəsmlərlə rübailəri bir çox dəfələr təb edilir – edilməz dərhal satılıb xitamə irdirilmişdir. Bu gün İngiltərədə hər hankı ədibin bir mütəfəkkirə təqdim edəcəyi dəyərlı, qiymətli hədiyyələri arasında məzzin bir surətdə Xəyyamın təb və nəşr edilmiş olan rübaiyyatını görə bilirik. İrannın təxminən altı-altı bucuq əsr bundan əqdəm yaşamış olan o zəki övladının fəlsəfələrini mütaliə etdikcə düşünməmək; ikidə-birdə həqiqiməntiqi fikirlərini xatirə gətirikcə, içdən ta ürəkdən «heyhat!» deməmək qabil olamaz» (s. 5).

Mətnin lüğət tərkibində müşahidə olunan əsas əlamətlər 1) terminologiyanın mənəviliyi; 2) sözlərin emosionallığı və 3) sosial-publisistik semantikanın fəallığıdır. Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə elmi üslubun, xüsusilə ictimai elmlər üzrə üslubun leksikası dövrün siyasi-ideoloji tələblərinə uyğun olaraq, akademizmdən uzaq, ictimai anlam-idrak üçün münasibdir. **Rübaiyyat, əfkar, ədib** kimi professional sözlər isə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən ədəbiyyat dərsləklərində geniş işlənmişdir (məsələn, F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı»nda olduğu kimi).

«Ömər Xəyyam və rübaiyyatı» kitabının «Ömər Xəyyam. Tərcüme-yi-halı, həyatı və əfkarı» bölümündən:

«Təxminən yeddi yüz sənə bundan əqdəm ətrafına zərrin nurları sərpən və nəhayət sönüb gedən Xəyyamın diriligi, həvəyyəti həqqində toğru bir fikir edinmək, imrar həyatı bizə bildirəcək bir para həqiqi vəsait ələ keçirmək nə qədər çayan təbcil, onun qiymətdar fəlsəfəsinə idrak edənələr bu barədə uğraşmadı degil. Həyatlarının qism əzmini buna həsr edənələr pək çox məsarəf və müzahim rahiyyəyə qatlanaraq İrana, xarabazara dönmüş məzarına gedənələr, rübailərin təlif, tərcüməsi üçün ömürlərinin qism möhmini bu yolda tükətlənələr olmuş, bununla bərabər onun yaşayışı haqqında tamamilə bizi iqna edəcək əvraq və vəsaiq əldə yox»...

Mətnə alınma arxaiqlik (əqdəm, imrar, iqna və s.) ilə yanaşı **həyat** yerinə **yaşayış** kimi milli sözün işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Ərəb cəmlənməsi, yəni türk mənşəli cəm şəkilçisi əvəzinə Azərbaycan dili üçün

müstəqil söz səviyyəsində olan cəm formalarından geniş istifadə səciyyəvidir: əvraq, vəsaiq, məsarif və s.

20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlərin geniş yayıldığı, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı ilə deyil, ümumən dünya ədəbiyyatı və incəsənəti ilə bağlı yazıların artdığı müşahidə edilir ki, bu da dilin həmin sahə üzrə ləksik-terminoloji potensialını genişləndirir. S.Mümtaz, M.Rəfili, Ə.Abid, M.Quliyev, H.Zeynallı kimi ədəbiyyatşünas-sənətşünasların əsərləri ilə kifayət qədər mükəmməl elmi üslub təzahür edir. Məsələn, M.Quliyevin «Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları» məqaləsi belə başlanır:

«Son zamanlar musiqi inkişafı məsələləri ətrafında böyük mübahisələr getməkdədir. Bizim fikrimizi başa düşməyənlər məsələyə başqa bir şəkil verərək musiqinin hansı yollar ilə inkişaf etdiyini nəzərə almayıb məsələni öz hissiyyatlarına istinad edərək həll etmək istəyirlər. Bunlar «filan musiqi aləti mənim xoşuma gəlir, buna görə də bu musiqi alətini orkestrə daxil etmək lazımdır» deyərək prinsip nöqtəyi-nəzərlərini unudur, ancaq xırda məsələlər ilə məşğul olurlar. Bunlar dərəcəlik cəmiyyətindən qalmış irslər ilə nə cür mübarizə aparmaq lazım olduğunu bilmirlər. Bir neçələri, mədəniyyəti hansı yollar ilə qurmaq lazım olduğunu bilməyənlər musiqimizin şərq musiqisi olduğunu və bunun da özünə məxsus tərəqqi yolları olduğunu idda edərək bu yollar ilə getməyi təklif edirlər... Şərq incə sənətləri də Şərq kultürünün bir hissəsidir. Şərq incə sənətlərini biz abstrak surətdə götürə bilmərik...

...Musiqi incə sənətin ən konservativ bir hissəsidir. Lakin gələcəkdə təsərrüfat inkişafına istinadən musiqidə də inqilab olması təbiidir» (2, 26).

Nə qədər elmi-populyar, ideoloji məzmunla malik olsa da, bu məqalə professionallar üçün yazılmışdır; müəllifin dil istedadı ondadır ki, nə qədər proletkultçu mövqe tutsa da, öz fikrini dəqiq anlayışlarla ifadə edir:

«Təsərrüfatımızda inqilab törəndiyi bir zamanda heç şübhəsiz ki, dərəcəlik mirası olan bir alət yaşaya bilməz. Buna görə də bu aləti müdafiə etmək gülüncüdür. Avropa musiqisi əvəzinə tar dərnəkləri təşkil etmək və türk musiqisi inkişafında tara əhəmiyyət verərək onun ilə hesablaşmaq lazım deyildir. Tar öz-özünə həyat səhnəsindən çıxacaqdır» (s. 27).

M.Quliyevin bu məqaləsinin dilindəki sadəlik onun ideoloji- təbliği məqsədlə yazılmasından irəli gəlir. Lakin daha elmi yazılarda terminoloji sıxlıq özünü daha çox göstərir və hətta müəllif bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir; məsələn, M.Rəfili «Sərbəst şeir haqqında ikinci söz»ünü belə başlayır:

«Anlaşılmamazlığa və sözlərimizi təhrifə imkan bıraqmamaq üçün əvvəlcədən qeyd edəlim ki, bu sətirləri yazan adam sərbəst nəzm cərəyanının ən çox sevən və bu sahədə müvəffəqiyyət göstərənləri səmimiyyətlə alqışlayan tərəfdarlardan biridir. Bu məqalədən məqsəd bu xüsusda olan yanlışlıqları ortadan qaldırmaq və türk- azəri ədəbiyyatında yeni tətbiq olunan bu cərəyanın düzgün inkişafına yardım etməkdir».

Termin və tərif məsələsi

«Sərbəst şeir» haqqında «ilk sözü» söyləyən «Gülən adam» bu yeni cərəyanı belə tərif edir:

«Bunun ən gözəl əlamətlərindən biri «sərbəst nəzm» bildiyimiz və indidən sonra «sərbəst şeir» deyərək adlandıracağımız ədəbi cərəyanın öz

varlığını kəskin bir surətdə göstərməyə başlamışdır».

Yenə haman məqalənin digər bir yerində bu cərəyanın yeniliginə iddia ilə qeyd edir:

«Sərbəst şeir Nazim Hikmət tərəfindən meydana gətirilmişdir».

Həm bu tərəfdə, həm də bunun Nazim Hikmət tərəfindən vücuda gətirilməsi iddiasında böyük bir yanlışlıq vardır...» (3-47).

Məqalə nə qədər spesifik bir elmi məsələyə həsr olursa da, terminologiya sıxlığı müşahidə edilsə də, ümumi anlaşma üçün yabançı deyil. Çünki burada az-çox tanış olan, yaxud adından bəlli olan (sərbəst şeir) bir anlayışa izahat verilir.

Lakin bunu «Dialektikanın əsas qanunları»ndan bəhs edən əsərin dili haqqında demək olmaz:

«Hər bir həqiqət öz içərisində sükunət momentini (anını) ehtiva etdiyi kimi, hər bir təbəddülat da öz daxilində nisbi səbat (izafi durğunluq) momentini daşımaqdadır. Hərəkətdə sükunət anını qəbul etmək təbəddülatda nisbi səbatı qəbul etmək deməkdir. Hərəkəti maddədən və maddəni hərəkətdən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, hərəkəti müvazinətdən və müvazinəti isə hərəkətdən ayırmaq mümkün deyildir: çünki bunlar yekdigərlərini tamamlayır və bir-birləri ilə şərtlənirlər...

Bizi ihatə edən bütün şeylər bir-birinə mərbutdur. Aləm bir-birindən təcrid edilmiş (ayrılmış) olan şeylərin məcmuundan ibarət olmayıb, bəlkə bir proses və inkişafdən ibarətdir ki, burada bütün əşya yekdigərinə mərbut bir haldadır. Dialektik materializm formal eyniyyət (tojdestvo) nöqtəyi-nəzərinin üzərində durmayı, çünki belə olduğu təqdirdə təbəddül, inkişaf və hərəkət haqqında danışmaq olmazdı» (Cəmil Rəhimov. Fəlsəfə).

Burada uğurla seçilmiş fəlsəfi terminlərlə yanaşı, terminoloji variantlılıq da özünü göstərir; eyni zamanda ümumişlək sözün termin kimi işlədilməsinə cəhd edilir ki, bu halda həmin anlayış üzrə motivlənmiş rusca termin verilir.

20-ci illərin elmi əsərlərində nə isə mövcud olan, artıq dünya elmi tərəfindən kəşf olunmuş mətləbləri azərbaycanlı oxucu üçün izah etmək tendensiyası aparıcı olduğundan bu və ya digər beynəlxalq terminə qarşılıq axtarmaq meyli daha aparıcıdır. Ona görə də elmi termin yaradıcılığında sərbəstlik, intellektual inersiya yox, adekvat leksik variant tapmaq əsas rol oynayır və bu zaman bir neçə variant üzərində dayanılması məqbul görülür.

20-ci illərdə elmi üslubun inkişafı ümumiyyətlə humanitar sahə ilə bağlıdır. Təbiət və texniki elmlər sahəsində diqqəti cəlb edəcək dil-üslub hadisələri, demək olar ki, yoxdur. Ona görə də, sonuncuların lüğət tərkibi xüsusilə terminologiyası barədə danışmaq, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Bu istiqamətdə aparılan lüğətçilik işlərinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, həmin işlər ya uğurla aparıla bilməmiş, ya da təklif olunan az-çox uğurlu terminlər 20-ci illərdən sonra yazılan əsərlərdə istifadə olunmağa başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanzadə B. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Bakı: Aspoliqraf nəş., 2006, 180 s.
2. «İnqilab və mədəniyyət» jurn., 1929, №2, s. 26-30.
3. «İnqilab və mədəniyyət» jurn., 1929, №3-4, s. 3-47.

4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəş., 1976, 155 s.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı: Maarif, 1987, 293 s .
6. Xulufli V. Lüğət işi // «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jur., 1928, s.12-15.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 384 s.

**НАУЧНЫЙ СТИЛЬ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА 1920-х ГОДОВ**

Ф.Г.КЕРИМЛИ

РЕЗЮМЕ

Наличие терминологической неразберихи в 20-е годы XX века, в целом формирование национальной терминологии в тот период делало лексикон научного стиля спорным, а в некоторых случаях и непонятным. Прежде всего по той причине, что в середине века научным языком в Азербайджане был арабский и персидский, что оказывало свое влияние и определяло терминологию научных трудов, написанных на тюркском языке. Развитие научного стиля в эти годы в основном было связано с гуманитарной отраслью.

ACADEMIC STYLE OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN 1920S

F.G.KARIMLI

SUMMARY

The terminological confusion in the 20s of the XX century and the fact that the national terminology had not been formed made the lexicon of the academic style controversial, sometimes even unclear. First of all it was because in the Middle Ages the scientific languages in Azerbaijan were Arabic and Persian which in turn affected and defined the terminology of the scientific researches written in Turkish. The development of the academic style concerned mostly humanities those years.